

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ¹

*Γιώργος Χ. Σωτηρέλης
καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Η πρωτοφανής, για τα μεταπολεμικά δεδομένα, κρίση που έπληξε το παγκόσμιο οικονομικό –ιδίως δε το χρηματοπιστωτικό– σύστημα είχε και εξακολουθεί να έχει δυσμενέστερες συνέπειες σε όλες σχεδόν τις χώρες. Στην πρωτοκαθεδρία βέβαια των θυμάτων της βρίσκεται η χώρα μας, η οποία κλυδωνίζεται συνθέμελα από έναν εκρηκτικό συνδυασμό ελλειμμάτων, χρεών και βαθιάς ύφεσης και βρίσκεται στα όρια της κατάρρευσης.

Η κρίση αυτή, όμως, δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία. Τα προμηνύματα της κρίσης ήταν ευδιάκριτα, εδώ και πολλά χρόνια, καθώς υπήρχε σωρεία ανησυχητικών εξελίξεων, τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε εθνικό επίπεδο, που ήταν φανερό, σε όποιον τουλάχιστον δεν έβλεπε με τις παρωπίδες ενός ισοπεδωτικού οικονομικού φιλελευθερισμού, ότι εγκυμονούσαν σοβαρά προβλήματα και προοιωνίζονταν τεράστιους κινδύνους ανατροπής του μεταπολεμικού status quo.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην πραγματικότητα η κρίση δεν είναι τίποτε άλλο παρά επιβεβαίωση των ανησυχιών που είχαν εκφραστεί,

¹ Η μελέτη αυτή αποτελεί τη συμβολή του καθηγητή Γιώργου Σωτηρέλη στον υπό έκδοση τόμο με τίτλο «Η μεταρρύθμιση του κράτους - στην εποχή των μεγάλων προκλήσεων», ο οποίος περιλαμβάνει τις σχετικές εισηγήσεις σε Σεμινάριο που διεξήχθη στη μνήμη του Γιώργου Παπαδημητρίου.

προ πολλού, τόσο για την πορεία του σύγχρονου κόσμου, γενικά, όσο και για την πορεία της χώρας μας, ειδικότερα. Θα μπορούσαμε όμως παράλληλα να πούμε, για να φύγουμε από τον φαύλο κύκλο της ατομικιστικής περιχαράκωσης και της συλλογικής κατάθλιψης, ότι η κρίση μπορεί να αποδειχθεί, από μια άλλη σκοπιά, μοναδική ευκαιρία να αντιμετωπισθούν προβλήματα και παθογένειες που σοβούν εδώ και πολλά χρόνια και τα οποία συνδέονται, υπό την μια ή την άλλη εκδοχή, με την επαναθεμελίωση του κράτους και τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του με την οικονομία, την κοινωνία και τους πολίτες. Αυτόν λοιπόν τον διπλό χαρακτήρα της κρίσης, ως επιβεβαίωσης προϊουσών ανακατατάξεων και εξελίξεων και παράλληλα ως εν δυνάμει ευκαιρίας για την επαναθεμελίωση του κράτους, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στην παρούσα εισήγηση, ξεκινώντας από μια γενική προσέγγιση, που αφορά τις παγκόσμιες και ευρωπαϊκές εξελίξεις (I) και εξειδικεύοντας στη συνέχεια τα δεδομένα της χώρας μας, τα οποία παρουσιάζουν, ούτως ή άλλως, πολλές ιδιαιτερότητες (II).

I. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Έχοντας ως δεδομένη την ως άνω διπλή οπτική γωνία, υπό την οποία θα εξετάσουμε την κρίση σε υπερεθνικό επίπεδο, θα ξεκινήσουμε με τον προσδιορισμό των στοιχείων από τα οποία προκύπτει ο επιβεβαιωτικός χαρακτήρας των σημερινών εξελίξεων (1) για να προχωρήσουμε στη συνέχεια στην ανάδειξη των στοιχείων που σηματοδοτούν τον χαρακτήρα της κρίσης ως ευκαιρίας για μια νέα θεώρηση των διεθνών

και ευρωπαϊκών δεδομένων, με προέχον την επίτευξη του δημοκρατικού και κοινωνικού ελέγχου τους (2).

1. Η κρίση ως επιβεβαίωση των δυσμενών συνεπειών της παγκοσμιοποίησης

Η κρίση του διεθνούς οικονομικού συστήματος συνδέεται άρρηκτα με την φρενήρη και ανέλεγκτη πορεία αλλά και τις εγγενείς παθογένειες του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, που κυριάρχησε σταδιακά στον κόσμο μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου. Ειδικότερα:

A. Ο «φονταμενταλισμός της αγοράς»

Η ρίζα του όλου προβλήματος εντοπίζεται ιδίως στην αποχαλίνωση των διεθνών αγορών, οι οποίες, απαλλαγμένες πλέον από τους φραγμούς που έθετε ο μεταπολεμικός διπολισμός, διεκδικούν την άμεση και χωρίς όρους κατάρριψη των εθνικών οικονομικών συνόρων και την πλήρη υποταγή των εθνικών κρατών στις επιταγές τους, με σημεία αιχμής:

- Το διεθνές και εγχώριο χρηματοπιστωτικό σύστημα, το οποίο σταδιακά επέβαλε, σχεδόν ολοκληρωτικά έως το ξέσπασμα της κρίσης, αφ' ενός μεν την μονεταριστική πολιτική και την καταθλιπτική κυριαρχία των κεντρικών τραπεζών, συρρικνώνοντας την οικονομική πολιτική σε περιθωριακές κινήσεις διεκπεραιωτικού χαρακτήρα, αφ' ετέρου δε τον πολλαπλά αθέμιτο και βαθύτατα προκλητικό πλουτισμό των τραπεζιτών νέας κοπής (των διαβόητων πλέον "golden boys").

- Τα διεθνή χρηματιστήρια, που κυριαρχούνται πλήρως από την αδίστακτη κερδοσκοπία των "νομαδικών κεφαλαίων" –των λεγόμενων

θεσμικών επενδυτών– και παράλληλα αποστασιοποιούνται ολοένα και περισσότερο από την πραγματική οικονομία και διαφεύγουν κάθε κοινωνικό ή πολιτικό έλεγχο.

- Την ραγδαία ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων και υπηρεσιών που έχουν ζωτική σημασία για το κοινωνικό σύνολο, την ολοένα πολλαπλασιαζόμενη συγχώνευση τεράστιων ιδιωτικών –και ιδιωτικοποιούμενων– βιομηχανικών συγκροτημάτων, που δεσπόζουν πλέον στην διεθνή σκηνή, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και γενικότερα την συρρίκνωση ή και αχρήστευση παραδοσιακών εγγυήσεων και ιστορικών κατακτήσεων των εργαζομένων.

Πρόκειται για τις βασικότερες όψεις του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, το οποίο απασχολεί ολοένα και περισσότερο την διεθνή πολιτική και επιστημονική σκηνή, με ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες προσεγγίσεις ως προς το εύρος, τις επιπτώσεις και τις προεκτάσεις του. Όποια προσέγγιση πάντως και αν υιοθετήσει κανείς, είναι σχεδόν κοινή παραδοχή ότι τα εθνικά κράτη βρίσκονται στον παγκόσμιο στίβο αντιμέτωπα με έναν ακραίο "φονταμενταλισμό της αγοράς"² και ιδίως με γιγαντιαίες μονοπωλιακές και ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις, οι οποίες όχι μόνον έχουν προϋπολογισμούς πολλαπλάσιους από τους δικούς τους, αλλά, το σημαντικότερο, έχουν μεταμορφωθεί σε "ιστούς της αράχνης" και τα έχουν περισφίξει

² Την πρώτη αναφορά στον όρο βρίσκουμε στον Geraskov, Emil Asenov, 1997, *Market fundamentalism and the paradoxes of transition*, Published in: Durst, D.C., Dimitrova, M., Gungov, A., and Vassileva, B. (Eds.) (1997). *Resurrecting the Phoenix. Proceedings from the Conference on Civil Society in South Eastern Europe: Ethical and Philosophical Perspectives* (pp.96-102), Sofia: EOS Publishing House. Αμέσως μετά ο όρος υιοθετήθηκε από το σύνολο σχεδόν των δημοσίων τοποθετούμενων για την παγκοσμιοποίηση και τις συνέπειές της. Εντελώς ενδεικτικά Stiglitz, Joseph. *Redefining the Role of the State - What should it do ? How should it do it ? And how should these decisions be made?* Paper presented at the Tenth Anniversary of MITI Research Institute, Tokyo, March 1998. Soros, George, 2000, *Open society: reforming global capitalism*, PublicAffairs, USA, Stiglitz, Joseph. 2003, *Globalization and its discontents*, W.W. Norton, New York – London.

ασφυκτικά με τεράστια και πολυπλόκαμα οικονομικά δίκτυα, πλανητικής εμβέλειας, που συγκροτούν, παράλληλα, πανίσχυρους εξουσιαστικούς μηχανισμούς μη υποκείμενους σε οποιαδήποτε γνωστή μορφή εθνικού, κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου.

Πράγματι, έως πρόσφατα οι επιχειρήσεις, ακόμη και όταν ήταν πολυεθνικές, είχαν έντονες εθνικές αναφορές και ήταν κέντρα οικονομικής κατά βάση ισχύος, ενώ για την προαγωγή των συμφερόντων τους επεδίωκαν, ιδίως, την θεσμική και πολιτική αποτύπωση των όρων της οικονομικής κυριαρχίας τους τόσο στην οργάνωση όσο και στην λειτουργία των διοικητικών, κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών των αντίστοιχων κυρίαρχων κρατών. Δεδομένου δε ότι αυτό δεν γινόταν κατά βάση με μία κραυγαλέα και "εργαλειακή" χρησιμοποίηση αυτών των μηχανισμών αλλά μέσω πολλαπλών και συχνά αδιόρατων διαύλων και διαμεσολαβήσεων, τα εθνικά κράτη είχαν ένα σημαντικό βαθμό (σχετικής) αυτονομίας, που φαινόταν μάλιστα τόσο περισσότερο έντονη όσο ποιοτικότερη και διεκδικητικότερη αποδεικνυόταν η εγχώρια πολιτική. Έτσι ο οικονομικός χώρος, και ειδικότερα ο χώρος της αγοράς, εμφανιζόταν εμφανώς αποστασιοποιημένος από την άσκηση της πολιτικής, η οποία επαφίετο –τουλάχιστον σε πρώτο επίπεδο– στα αρμόδια για την λήψη των σχετικών αποφάσεων κρατικά όργανα.

Σήμερα, αντίθετα, η κατάσταση έχει ανατραπεί άρδην. Η σύγχρονη Δημοκρατία έχει βρεθεί ξαφνικά έρμαιο εν μέσω πανίσχυρων και αδίστακτων ιδιωτικών κέντρων ισχύος, που επιδιώκουν όχι μόνον να την χειραγωγήσουν αλλά σε τελευταία ανάλυση να την υποκαταστήσουν, καθιστώντας την κέλυφος κενό περιεχομένου. Δεν είναι συμπτωματικό, άλλωστε, ότι στο εσωτερικό αυτών των κέντρων

έχει δημιουργηθεί ήδη το πρόπλασμα μιας τέτοιας πολιτικής υποκατάστασης, με την οργάνωση και λειτουργία ιδίων και εν πολλοίς ανέλεγκτων κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών. Πρόκειται αφ'ενός για ιδιωτικούς στρατούς και σώματα ασφαλείας, με δικά τους μέσα παρακολούθησης και επιβολής, και αφ'ετέρου για κολοσσιαία ηλεκτρονικά (και δευτερευόντως έντυπα) ΜΜΕ, που συρρικνώνουν δραματικά τον πολιτικό και πολιτιστικό πλουραλισμό, ως κορυφαία έκφραση και εγγύηση του αυτοκαθορισμού των πολιτών και της δημοκρατικής οργάνωσης και λειτουργίας των κρατών.

Αλλά και στο επίπεδο των διεθνών οικονομικών οργανισμών τα πράγματα δεν είναι καλύτερα. Στους περισσότερους από αυτούς (όπως η Παγκόσμια Τράπεζα το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου) τα προσχήματα τηρούνται ολοένα και λιγότερο, καθώς η κατά τρόπο κραυγαλέο διατεταγμένη και πειθήνια λειτουργία τους, σε σχέση με τις επιταγές των εξωθεσμικών κέντρων, είναι πλέον ο κανόνας.

Αυτή λοιπόν η βαθύτερη τάση του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, που προσέλαβε τον χαρακτήρα του «αχαλίνωτου καπιταλισμού», οδήγησε στην πρόσφατη κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αποκοπεί από τα δομικά προβλήματα και τις αντιφάσεις του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος.

B. Το πρόβλημα της διαπλοκής

Η σημερινή κρίση του εθνικού κράτους δεν εκδηλώνεται βέβαια μόνον σε σχέση με τις απειλές που υφίσταται από το διεθνές οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Παράλληλα με την έξωθεν ασφυκτική πολιορκία, που έχει ασφαλώς ενταθεί δραματικά τα τελευταία χρόνια και αποτελεί την πλέον ορατή πλευρά της κρίσης, τεράστιοι και σε τελευταία ανάλυση αλληλένδετοι κίνδυνοι υφίστανται ήδη προ πολλού και στο εσωτερικό του. Πράγματι, εδώ και μεγάλο χρονικό διάστημα, και υπό την επίδραση της διεθνούς τάσης για επικράτηση των δυνάμεων της αγοράς πάνω στις δυνάμεις της πολιτικής, έχει δρομολογηθεί σε όλα τα εθνικά κράτη –με μεγαλύτερη όμως ένταση και με πολλές ιδιαιτερότητες στην Ελλάδα, όπως θα δούμε στη συνέχεια– μια εκ των ένδον και σε βάθος υπονόμευσή τους. Αιχμή του δόρατος σε μια τέτοια εξέλιξη αποτελούν αναμφισβήτητα τα διαβόητα "διαπλεκόμενα συμφέροντα", τα ιδιωτικά δηλαδή κέντρα οικονομικής ισχύος τα οποία επιδιώκουν την ικανοποίηση των συμφερόντων τους είτε με την χειραγώγηση –ή και απροκάλυπτη υπαγόρευση– κρίσιμων κρατικών αποφάσεων, ιδίως οικονομικής υφής, είτε με την αχρήστευση ελεγκτικών κρατικών μηχανισμών είτε με προκλητική υποκατάστασή τους στην θέση των δημόσιων υπηρεσιών, μέσω ευθείας ή έμμεσης και διαμεσολαβημένης ιδιωτικοποίησής τους.

Την ζοφερή αυτή εικόνα συμπληρώνει η συνεχής και συστηματική παραπλάνηση της κοινής γνώμης από τα ιδιωτικά ΜΜΕ, τα οποία ως γνωστόν αποτελούν την αιχμή του δόρατος της διαπλοκής. Αυτό αφορά ιδίως το ολιγοπώλιο των ιδιωτικών τηλεοπτικών μέσων, τα οποία συγκεντρώνονται πλέον σε ελάχιστα χέρια πανίσχυρων επιχειρηματιών και αποτελούν τους οιονεί ιδεολογικούς μηχανισμούς των ανωτέρω οικονομικών κέντρων ισχύος, επιδιώκοντας αφ'ενός μεν την

προετοιμασία του εδάφους –με διατεταγμένη εξουδετέρωση των ιδεολογικών αντιστάσεων και εκκαθάριση των κοινωνικών και πολιτικών εμποδίων– αφ'ετέρου δε την προπαγανδιστική επιβολή των συμφερόντων των δυνάμεων της αγοράς.

Πρόκειται πράγματι για εξαιρετικά κρίσιμη διακινδύνευση της υπόστασης και της προοπτικής του εθνικού κράτους, αφού είναι προφανές ότι κατατείνει στην συρρίκνωση της εσωτερικής συνοχής και της αποτελεσματικότητάς του –ιδίως μέσω της διατεταγμένης κατασυκοφάντησης κάθε έννοιας δημόσιας υπηρεσίας– και στην σταδιακή υποβάθμιση ζωτικών λειτουργιών του, εν τέλει δε στην ευθεία αμφισβήτηση του ενοποιητικού πολιτικού και οικονομικού ρόλου που παραδοσιακά διαδραματίζει στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό δε οδηγεί αναπόφευκτα στην βαθμιαία περιθωριοποίηση ή και απόσυρση του κράτους από κρίσιμους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, ιδίως σε σχέση με την εποπτεία της αγοράς. Κραυγαλέα απόδειξη όλων αυτών είναι βέβαια η ίδια η οικονομική κρίση, η οποία υπήρξε απόρροια ακραίων χρηματοπιστωτικών παρεκτροπών, που οδήγησαν στην γνωστή «φούσκα» των τραπεζών, μέσω της ανέλεγκτης ανάπτυξης αθέμιτων «τοξικών προϊόντων» και της ασύδοτης κερδοσκοπίας των τραπεζικών στελεχών.

2. Η κρίση ως ευκαιρία για τον κοινωνικό και δημοκρατικό έλεγχο της παγκοσμιοποίησης

Απέναντι στην ως άνω καταθλιπτική κυριαρχία των «αγορών» –αλλά και των ιδιωτικών εξουσιών που αυτές υπέθαλψαν ή εξέθρεψαν, στο θολό

τοπίο μιας μονοδιάστατης παγκοσμιοποίησης– έχει αναπτυχθεί ένας έντονος προβληματισμός, με επίκεντρο την αναβίωση της πολιτικής και την επεξεργασία νέων θεσμικών μεταρρυθμίσεων, προκειμένου να καταστεί εφικτό να διαμορφωθούν επαρκή αντίβαρα τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό, ιδίως δε σε ευρωπαϊκό, επίπεδο. Ειδικότερα:

A. Τα εθνικά αντίβαρα: προς μια νέα θεώρηση του κράτους και της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας

Είναι γνωστό ότι η κρίση δεν ανέδειξε απλώς τις δομικές αδυναμίες του σύγχρονου κράτους. Παράλληλα, προκάλεσε ευρύτατες ιδεολογικές, πολιτικές και θεσμικές αντιδράσεις ως προς την προϊούσα ανατροπή της μεταπολεμικής ισορροπίας μεταξύ αγοράς και πολιτικής. Επίκεντρο δε και σημείο αιχμής αυτών των αντιδράσεων ήταν ο αναντικατάστατος ρόλος και η ουσιαστική χρησιμότητα του δημόσιου χώρου, όχι μόνον ως αντιβάρου απέναντι στην αποχαλίνωση των τραπεζών και του εν γένει χρηματοπιστωτικού συστήματος αλλά και ως του μόνου έως σήμερα αξιόπιστου εγγυητή του δημόσιου συμφέροντος και της κοινωνικής συνοχής, απέναντι στον «φονταμενταλισμό» των αγορών.

Είναι λοιπόν φανερό ότι η κρίση αποτέλεσε ταυτόχρονα και μια ευκαιρία για έναν ευρύτατο αναστοχασμό ως προς τον ρόλο και την προοπτική του εθνικού κράτους, θέτοντας ιδίως επί τάπητος τις εξαιρετικά αρνητικές για τη δημοκρατία επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, που σχετίζονται με την ως άνω ραγδαία αποδυνάμωση και υπονόμηση της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας.

Θα μπορούσε βέβαια στο σημείο αυτό να αναρωτηθεί κανείς: γιατί είναι άραγε τόσο ζωτική η σημασία της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας για την πολιτική δημοκρατία;

Η απάντηση είναι απλή: γιατί αποτελεί τη θεμελιώδη αρχή πάνω στην οποία στηρίχθηκε όχι μόνον η υπόσταση των εθνικών κρατών και η πολιτική οργάνωση και λειτουργία τους αλλά και ολόκληρος ο σύγχρονος συνταγματισμός, όπως τον γνωρίσαμε μέχρι σήμερα. Με άλλα λόγια, η αρχή της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί το τυπικό και ουσιαστικό υπόβαθρο της έως τώρα ισχύουσας παγκοσμίως συνταγματικής τάξης, ιδίως δε του λεγόμενου ευρωπαϊκού πολιτικοκοινωνικού μοντέλου. Πράγματι, όλες οι οργανωτικές βάσεις του σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος (λαϊκή κυριαρχία, αντιπροσωπευτική αρχή, κοινοβουλευτισμός, διάκριση των λειτουργιών, κράτος δικαίου, κοινωνικό κράτος) προϋποθέτουν και συνεπάγονται –άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα– την ισχύ της αρχής της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας, ως σημείου αναφοράς. Σε τελευταία δε ανάλυση, συνιστούν απαντήσεις είτε σε ό,τι αφορά την πηγή, τον φορέα, την κατανομή, και τον τρόπο άσκησης της κυριαρχίας είτε σε ό,τι αφορά την προστασία των ατόμων από αυτήν. Το δε εθνικό κράτος, ιδίως μετά την μεταπολεμική ολοκλήρωση των δημοκρατικών χαρακτηριστικών του, αναδείχθηκε σταδιακά σε ισχυρό πολιτικό δεσμό που συνέχει την κοινωνία και εμπνέει στους πολίτες αισθήματα αλληλεγγύης και συσπείρωσης γύρω από κοινά προβλήματα και στόχους.

Θα μπορούσαμε λοιπόν συμπερασματικά να πούμε ότι αποτέλεσε, παρά τις όποιες παρεκτροπές του "εθνικισμού", το πολιτικό θερμοκήπιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε και άνθισαν έως τώρα η πολιτική

δημοκρατία και ο συνταγματικός φιλελευθερισμός. Ως εκ τούτου, η ελαφρά τη καρδία καταστροφή του εγκυμονεί τους ίδιους κινδύνους που εγκυμονεί η καταστροφή ενός πραγματικού θερμοκηπίου για τα φυτά του, που αναπτύχθηκαν υπό την σκέπη του και με την θαλπωρή του και εκτίθενται ξαφνικά στο άγνωστο και την αβεβαιότητα των εξωτερικών περιβαλλοντικών συνθηκών...

Αντίθετα, η ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών από τα σύγχρονα κράτη –ιδίως προς την κατεύθυνση αναδιάταξης του πολιτικού οπλοστασίου τους, ενίσχυσης των δημοκρατικών και δικαιοκρατικών χαρακτηριστικών τους και αναδιάταξης των αμυντικών, ελεγκτικών και αναδιανεμητικών μηχανισμών τους– προβάλλει σήμερα ως επιτακτική προτεραιότητα, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι πλέον ακραίες παρεκτροπές των αγορών και να προστατευθούν οι πλέον αδύναμες κοινωνικές ομάδες.

B. Τα υπερεθνικά αντίβαρα: η αδήριτη αναγκαιότητα για μια άλλη Ευρωπαϊκή Ένωση

Η αντιμετώπιση, πάντως, της οικονομικής κρίσης ως εν δυνάμει ευκαιρίας δεν αφορά μόνο την επιβαλλόμενη αναδιάταξη του ρόλου του κράτους, υπό το πρίσμα μιας ανανεωμένης θεώρησης της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας. Ακόμη περισσότερο αφορά τον αναγκαίο αναπροσανατολισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεδομένου ότι οι κραυγαλέες αδυναμίες και τα τεράστια πολιτικά κενά της ως προς την αντιμετώπιση των σημαντικότερων παρενεργειών αυτής της κρίσης, που δυστυχώς αποκαλύφθηκαν ανάγλυφα, αποτέλεσαν το έναυσμα για έναν ευρύτατο και ζηρηρότατο διάλογο ως προς την φυσιογνωμία, την

προοπτική και το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Επ'αυτού όμως απαιτούνται ορισμένες διευκρινίσεις:

Τα όσα προηγήθηκαν, ως προς τον ρόλο του κράτους και την σημασία της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας, δεν πρέπει να εκληφθούν σαν προτεινόμενη νομικοπολιτική μετάπτωση σε έναν στείρο κρατισμό αλλά ούτε και σαν μία άκριτη και συλλήβδην απόρριψη κάθε προοπτικής για την διαμόρφωση υπερεθνικών και διακρατικών θεσμών που θα αποβλέπουν στην πολιτική ενοποίηση μεγάλων περιοχών, ηπείρων ή και του κόσμου ολόκληρου.

Πρώτον, διότι το κράτος, υπό το πρίσμα μιας γνήσια δημοκρατικής αντίληψης, δεν είναι αυτοσκοπός αλλά μέσον τόσο για την οικονομική ανάπτυξη –αλλά και την ανακατανομή του εισοδήματος– όσο και για την διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και της προσωπικής ελευθερίας.

Δεύτερον, διότι η αλματώδης ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας των δικτύων δρα ήδη σαν αποφασιστικός καταλύτης προς την κατεύθυνση μερικής υπέρβασης του εθνικού κράτους, παρέχοντας τεράστιες και πρωτόγνωρες δυνατότητες επικοινωνίας μεταξύ και των πλέον απομακρυσμένων κρατών, και φέρνοντας έτσι κοντά λαούς και πολιτισμούς.

Άλλωστε, κανένα Σύνταγμα και κανένα εθνικό κράτος δεν μπορεί να γυρίσει βολонταριστικά προς τα πίσω τον ρου της ιστορίας. Ο ακραίος εθνικισμός, η δογματική περιχαράκωση στην παράδοση και την ιστορία, ο πείσμων θεσμικός και πολιτικός απομονωτισμός και η φυγή προς τα πίσω είναι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης οι πλέον σίγουρες συνταγές αποτυχίας...

Το κομβικό λοιπόν ζήτημα δεν είναι το αν αλλά το πως μιας μεταβίβασης αρμοδιοτήτων του εθνικού κράτους προς διεθνείς οργανισμούς και υπερεθνικά θεσμικά μορφώματα ειδικότερα δε το αν αυτή η μεταφορά θα γίνεται με όρους υποταγής στην οικονομική κυριαρχία των ιδιωτικών κέντρων ισχύος και στο ομογενοποιημένο παγκόσμιο αξιακό σύστημα που έχουν διαμορφώσει ή με όρους διευρυμένης αναπαραγωγής της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας, του συνταγματισμού και της πολιτικής δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, το πρίσμα υπό το οποίο θα πρέπει να τίθεται κάθε φορά ο όποιος περιορισμός της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας είναι το αν οι διακρατικές ή παγκόσμιες ανακατατάξεις, στις οποίες εντάσσεται μια τέτοια κίνηση, και οι συνακόλουθες επιλογές των επί μέρους εθνικών κρατών, τελούν υπό την ηγεμονία της αγοράς ή της πολιτικής. Ειδικότερα:

- Στην πρώτη εκδοχή, που είναι δυστυχώς ο κανόνας –εξ ου και οι κίνδυνοι που σκιαγραφήσαμε– το κριτήριο είναι η πάση θυσία ενίσχυση των διεθνών αγορών, με κάθε θεσμικό κόστος και κατά προτίμηση με συνεχείς εκπτώσεις στα κεκτημένα της σύγχρονης δημοκρατίας, ώστε η καταπολέμηση των οικονομικών ελλειμμάτων να συναρτάται, αντιστρόφως ανάλογα, με την ανάπτυξη των ελλειμμάτων ελευθερίας, δημοκρατίας και κοινωνικής αλληλεγγύης. Κατ' επέκταση δε κομβικό σημείο είναι η καθυπόταξη των εθνικών κρατών και η αχρήστευση των εθνικών Συνταγμάτων –εκλαμβανομένων πλέον ως "εμποδίων" – με την προνομιακή κατοχύρωση και θεσμική πριμοδότηση του οικονομικού φιλελευθερισμού σε παγκόσμια κλίμακα, σαν πολιορκητικού κριού για την επικράτηση μιας "νέας διεθνούς τάξης" υπό την επικυριαρχία των αγορών και των κεντρικών τραπεζών. Αυτή είναι άλλωστε η γραμμή που

επικράτησε έως τώρα στον ευρωπαϊκό χώρο, με την έμφαση στον μονεταρισμό και στην αγοραία ιδίως εκδοχή της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης, υπό το πρίσμα όμως ενός έκδηλου και μονοδιάστατου οικονομικού φιλελευθερισμού και χωρίς την οικοδόμηση πολιτικών θεσμών που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν και ιδίως να ρυθμίσουν αυτή την ενοποίηση.

Τηρουμένων μάλιστα των αναλογιών θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την ολοκλήρωση θυμίζει σε πολλά την πορεία προς την συγκρότηση των εθνικών κρατών στην φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης και του πρώιμου αστικού φιλελευθερισμού, καθώς και τώρα όπως και τότε ο συσχετισμός μεταξύ των αντιπροσωπευτικών σωμάτων και της εκτελεστικής εξουσίας αποβαίνει συντριπτικά υπέρ της δεύτερης, η οποία όμως στο πεδίο της οικονομίας περιορίζεται εν πολλοίς στον ρόλο του «νυχτοφύλακα», καθώς η προτεραιότητα έχει δοθεί στα οικονομικά δικαιώματα και γενικότερα σε εκείνα που αποτελούν την αναγκαία «βιόσφαιρα» για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της αγοράς (ελευθερία ιδιοκτησίας, εμπορίου, βιομηχανίας, ελεύθερος ανταγωνισμός, ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, κεφαλαίων, υπηρεσιών και αγαθών). Έτσι η ΕΟΚ αρχικά και η Ευρωπαϊκή Ένωση σήμερα, παρά τα κάποια δειλά βήματα, αποτελούν μία Ευρώπη των πολλαπλών ελλειμμάτων (δημοκρατικού κυρίως αλλά και κοινωνικού και δικαιοκρατικού) αλλά και της υποταγής του δημόσιου χώρου στην αγορά, όπως περίπου συνέβαινε και με το εθνικό κράτος για μεγάλο διάστημα μετά την Γαλλική Επανάσταση.

- Στην δεύτερη εκδοχή, που καθίσταται πλέον επιτακτική μετά την απόρριψη του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και την κραυγαλέα αδυναμία που επέδειξε και εξακολουθεί να επιδεικνύει η Ευρωπαϊκή Ένωση στην

διαχείριση της κρίσης, η προτεραιότητα είναι αφ' ενός μεν η εγγύηση της ανοιχτής και δημοκρατικής κοινωνίας ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση για κάθε θεσμική υπέρβαση του εθνικού κράτους, αφ' ετέρου δε η αλλαγή παραδείγματος στην διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων, με την οργάνωση ενός ισχυρού, αποτελεσματικού και δημοκρατικά νομιμοποιημένου μηχανισμού πολιτικής διεύθυνσης και κοινωνικού ελέγχου της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης. Κάθε λοιπόν κίνηση προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να εμπεριέχει μια τριπλή ασφαλιστική δικλείδα:

Πρώτον, ότι η όποια απόφαση για σοβαρή θεσμική αποδυνάμωση του εθνικού κράτους θα διαθέτει μια συνταγματικά οριοθετημένη ισχυρή δημοκρατική νομιμοποίηση (δηλαδή νομιμοποίηση που παρέχεται είτε με δημοψήφισμα είτε με αυξημένη πλειοψηφία στη Βουλή).

Δεύτερον, ότι οι μεταφερόμενες αρμοδιότητες θα ανατίθενται σε υπερεθνικά όργανα με την ίδια ή ανάλογη δημοκρατική νομιμοποίηση, ώστε να ενσωματώνεται σε αυτά ένα πολιτικό ισοδύναμο της μεταφερόμενης κυριαρχίας, που να μπορεί να συμβάλει στην σταδιακή διαμόρφωση δημοκρατικής θεσμικής παράδοσης αντίστοιχης με εκείνη των εθνικών κρατών.

Τρίτον, ότι θα αναζητηθούν θεσμικά αντίβαρα της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας και προς τα κάτω, όχι μόνον με την ως άνω αναδιάταξη του εθνικού κράτους αλλά και με την ουσιαστική ενίσχυση της τοπικής δημοκρατίας. Και τούτο διότι με την μεταφορά μέρους της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας πλησιέστερα προς την πηγή της άμεσης δημοκρατικής νομιμοποίησής της βελτιώνονται προδήλως και οι άμυνές της απέναντι στην απειλή υφαρπαγής και νόσφισης αρμοδιοτήτων του

εθνικού κράτους από τα κέντρα ιδιωτικής ισχύος που περιγράψαμε προηγουμένως.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η προοπτική πολιτικής και οικονομικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με εγγυήσεις δημοκρατίας αλλά και αποτελεσματικότητας, όχι μόνον δεν είναι η χειρότερη εκδοχή για την αρχή της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας αλλά αντίθετα είναι η μόνη που διασφαλίζει την "διάσωσή της" μέσω μιας λελογισμένης, συντεταγμένης και διαφανούς αναδιάταξής της. Μιας αναδιάταξης η οποία θα βαίνει παράλληλα και θα αντιστοιχείται δημιουργικά με την ενδυνάμωση μιας νέας –ευρωπαϊκής– κυριαρχίας, σηματοδοτώντας τον ανακαθορισμό των προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής πολιτικής και την δημιουργική ανασύνθεση, σε (παν)ευρωπαϊκό επίπεδο, της σύγχρονης Δημοκρατίας, ως διαλεκτικής ενότητας των στοιχείων που συγκροτούν την πεμπτουσία του ευρωπαϊκού πολιτικοκοινωνικού μοντέλου: της ελευθερίας, της πολιτικής συμμετοχής, του κράτους δικαίου και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Μόνο μια τέτοια Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να αποτελέσει, μακροπρόθεσμα, αποτελεσματικό αντίβαρο στις στρεβλώσεις και τις παρεκτροπές των παγκόσμιων αγορών και γενικότερα στην καταθλιπτική κυριαρχία των παγκόσμιων ιδιωτικών εξουσιών. Έως τότε, όμως, κάθε προσπάθεια που κινείται προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να χαιρετίζεται και να ενθαρρύνεται, ακόμη και αν έμμεσα μόνον και εν δυνάμει μπορεί να ενταχθεί –ή έστω να αναχθεί– σε μια τέτοια προοπτική. Υπό αυτή την έννοια, οι μηχανισμοί που οικοδομούνται σταδιακά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έστω και αποσπασματικά ή αντανακλαστικά, υπό την πίεση της αντιμετώπισης των παρενεργειών της οικονομικής κρίσης (και ιδίως της κατάρρευσης των πλέον ασθενών οικονομικά χωρών), συμβάλλουν, εκ του

αποτελέσματος, στην οικοδόμηση μιας άλλης Ευρώπης, που είναι ίσως η μεγαλύτερη ελπίδα για την οριστική και πλήρη αποκατάσταση της προ πολλού διαταραχθείσας ισορροπίας μεταξύ αγοράς και πολιτικής.

I. Η ΕΘΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΕΠΙΤΕΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Τα όσα προεκτέθηκαν παρέχουν, νομίζουμε, ένα γενικό θεωρητικό πλαίσιο για να προσεγγίσουμε την παγκόσμια οικονομική κρίση και τις προοπτικές υπέρβασής της από τη σκοπιά του εθνικού κράτους. Το πλαίσιο αυτό ισχύει ευλόγως και για τη χώρα μας και όποιος το αγνοήσει μπορεί εύκολα να εκτραπεί σε απλουστευτικές, λαϊκιστικές ή βολонταριστικές προσεγγίσεις και σε αδιέξοδες ασκήσεις επί χάρτου, που συσκοτίζουν την πραγματικότητα και θολώνουν την προοπτική μιας ουσιαστικής αντιμετώπισης των τεράστιων προβλημάτων που έχουν ανακύψει.

Ωστόσο, στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι τα προβλήματα αυτά δεν οφείλονται μόνο στην οικονομική κρίση ούτε ανάγονται στον ίδιο βαθμό στην εν γένει υπονόμευση του εθνικού κράτους λόγω του προεκτεθέντος «φονταμενταλισμού» των αγορών στο νέο τοπίο της παγκοσμιοποίησης. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των προβλημάτων, ίσως το μεγαλύτερο σε σχέση με όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οφείλεται σε ορισμένες κραυγαλέες παθογένειες του ελληνικού κράτους, οι οποίες πολλαπλασιάστηκαν και παροξύνθηκαν υπό την πίεση των διεθνών εξελίξεων. Με άλλα λόγια, η παγκόσμια οικονομική κρίση συντέλεσε καθοριστικά για να αποκαλυφθούν σε όλη τους την έκταση και σε όλες τους τις εκφάνσεις τα εσωτερικά προβλήματα της ελληνικής

πραγματικότητας. Ιδίως, δε, για να καταστεί σαφές ότι, παρά τα επιφαινόμενα, ο μεγάλος ασθενής αυτής της πραγματικότητας –σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με άλλες χώρες– δεν είναι η οικονομία αλλά το κράτος (1), του οποίου η μεταρρύθμιση προβάλλει πλέον, με καταλύτη την κρίση, ως πρώτη προτεραιότητα (2).

1. Η κρίση ως επιβεβαίωση και αποκάλυψη των δομικών παθογενειών του ελληνικού κράτους

Το τελευταίο διάστημα κατέστη σαφές ότι τόσο η προϊούσα οικονομική κατάρρευση όσο και πλείστες άλλες αγκυλώσεις και δυσλειτουργίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ανάγονται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σε εγγενείς αδυναμίες και στρεβλώσεις του ελληνικού κράτους. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για παθογένειες που το καθιστούν ανίκανο να ανταποκριθεί, έστω και στοιχειωδώς, τόσο στον διοικητικό-συντονιστικό όσο και στον πολιτικό-θεσμικό ρόλο του (Α), ενώ ιδιαίτερα πρέπει να εξαρθεί, για την σε βάθος εξέταση αυτών των παθογενειών, η ελληνική εκδοχή της «διαπλοκής», δηλαδή της γκρίζας ζώνης μέσα στην οποία αναπτύσσονται αθέμιτες συναλλαγές μεταξύ του ελληνικού κράτους και των ιδιωτικών συμφερόντων (Β).

Α. Οι παθογένειες του ελληνικού διοικητικού και πολιτικού συστήματος

α. Τα πλέον αρνητικά χαρακτηριστικά του ελληνικού διοικητικού συστήματος εντοπίζονται αναμφίβολα αφ'ενός μεν στον υπερσυγκεντρωτισμό και τον ανορθολογισμό ως προς την οργάνωση και λειτουργία του, με ιδιαίτερες εκφάνσεις τον νομικισμό, την προσκόλληση στη διαδικασία και την αδιαφορία για το αποτέλεσμα,

αφ'ετέρου δε, και ιδίως, στην βαθύτατα πελατειακή λογική που το διαπερνά και το καθορίζει, με αποτέλεσμα την ευνοιοκρατία στην στελέχωσή του και την μεροληψία στην δράση του. Όλα αυτά, τα οποία είναι γνωστά και έχουν ήδη αναλυθεί επαρκώς τόσο σε πολιτικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο, συνθέτουν την εικόνα ενός κράτους το οποίο όχι μόνον δεν κατάφερε, έστω και στοιχειωδώς, να αντιστοιχηθεί στις προκλήσεις των καιρών –ιδίως όπως αυτές αναδείχθηκαν στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ενοποίησης– αλλά και συνέβαλε τα μέγιστα στην οικονομική κατάρρευση, λόγω αφ'ενός μεν της πλήρους αναποτελεσματικότητας, ως προς την διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων και την άσκηση των δημόσιων πολιτικών, αφ'ετέρου δε της υπερδιόγκωσης των κρατικών υπηρεσιών και της υποταγής τους στον συντεχνιασμό, τη διαφθορά και τη συναλλαγή, που μετέτρεψαν το κράτος πρόνοιας σε «κράτος μαστό», δηλαδή σε κράτος απομυζούμενο από τα πάσης φύσεως ιδιωτικά συμφέροντα.

β. Διαφορετικού χαρακτήρα αλλά στενά συνυφασμένες με τις ανωτέρω στρεβλώσεις και αγκυλώσεις του διοικητικού μας συστήματος είναι και οι παθογένειες του πολιτικού μας συστήματος, οι οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν πάρει, δυστυχώς, εκρηκτικές διαστάσεις. Ειδικότερα:

Η κρίση αφορά προεχόντως το κομματικό σύστημα, το οποίο διέρχεται αναμφισβήτητα μια από τις χειρότερες φάσεις του. Τα κόμματα, αφού έχασαν σταδιακά την πολιτική αυτονομία τους και αποξενώθηκαν σταδιακά από τον ρόλο του ζωντανού και πολυσύνθετου πολιτικού διαμεσολαβητή μεταξύ κράτους και κοινωνίας, έχουν πλέον μετατραπεί σε γραφειοκρατικούς και αρτηριοσκληρωτικούς μηχανισμούς, ενσωματωμένους πλήρως σε κρατικιστικές ή συντεχνιακές λογικές αλλά και εξαρτώμενους, ταυτόχρονα, κατά κανόνα τουλάχιστον, από το

μαύρο πολιτικό χρήμα, το οποίο εν πολλοίς είναι το γέρας της προσχώρησής τους στις γενικές ή τοπικές εκφάνσεις της «διαπλοκής».

Παράλληλα, όμως, η κρίση αφορά και τους ίδιους τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, καθώς και το πολιτικό προσωπικό που τους στελεχώνει. Η προκλητική αδράνεια και η πανθομολογούμενη αδυναμία των εν λόγω θεσμών να δώσουν ουσιαστικές απαντήσεις στα εκρηκτικά προβλήματα και τις προκλήσεις των καιρών, καθώς και η διαρκής εμπλοκή σε σκάνδαλα, σε συνδυασμό με την καταχρηστική αξιοποίηση των πελατειακών δικτύων και των πάσης φύσεως ασυλιών, που οδηγούν σε κραυγαλέα προνόμια, έχουν προκαλέσει βαθύτατη κρίση αξιοπιστίας τόσο της Βουλής όσο και της Κυβέρνησης που αναδεικνύεται από αυτήν, ενώ θέτουν επιτακτικά και ένα γενικότερο ζήτημα, που σχετίζεται με την αποκατάσταση της αξιοπιστίας του πολιτικού κόσμου.

Τέλος, η κρίση αφορά και την συμμετοχή στα κοινά, που εκδηλώνεται όχι μόνον με την αποχή από εκλογικές διαδικασίες αλλά και με την αμφισβήτηση της ίδιας της πολιτικής χρησιμότητάς τους. Η κρίση αυτή απορρέει κατ'αρχήν από την ως άνω κρίση αντιπροσώπευσης, σχετίζεται όμως και με την έλλειψη εναλλακτικών συμμετοχικών θεσμών που θα έδιναν διέξοδο και θα δημιουργούσαν άλλους όρους δημοκρατικής νομιμοποίησης. Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα είναι άκρως ανησυχητικό, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να ακυρωθούν ή να περιθωριοποιηθούν σημαντικότερες ιστορικές κατακτήσεις, όπως η πολιτική δημοκρατία και το αντιπροσωπευτικό σύστημα, καθώς και τα πολιτικά δικαιώματα που τις υποστασιοποιούν.

B. Η ελληνική ιδιαιτερότητα της «διαπλοκής»

Σε όλα αυτά, τα οποία συγκροτούν ένα εκρηκτικό μείγμα καταστροφικών ή παραλυτικών παθογενειών του ελληνικού κράτους, πρέπει να προσθέσουμε και τα διαβόητα «διαπλεκόμενα συμφέροντα», τα οποία στη χώρα μας αποτελούν μια όλως ιδιαίτερη πηγή κακοδαιμονίας και συναλλαγής. Στο σημείο αυτό βέβαια θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι στην πραγματικότητα, τα "διαπλεκόμενα συμφέροντα" δεν αποτελούν παρά την εγχώρια εκδοχή των ιδιωτικών κέντρων οικονομικής ισχύος, τα οποία κατά τα ανωτέρω αναπτύσσονται παγκόσμια –πρωτοστατούντων και πάλι των ΜΜΕ– στο πλαίσιο της καταθλιπτικής επικυριαρχίας της αγοράς και των μηχανισμών της. Υπό το πρίσμα δε αυτό, ευλόγως, και η θεσμική τους αντιμετώπιση θα έπρεπε να είναι ενιαία. Η άποψη αυτή, όμως, εν μέρει μόνον είναι σωστή, θα μπορούσε δε να οδηγήσει –ειδικά για την χώρα μας– σε ανελαστικές και απρόσφορες λύσεις. Ειδικότερα:

α. Στις περισσότερες ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες τα λεγόμενα "διαπλεκόμενα" όντως αποτελούν κατ'ουσίαν τις τοπικές εκφάνσεις των πολυπλόκαμων πολυεθνικών επιχειρήσεων, και πάντως ιδιωτικά κέντρα που αναπτύχθηκαν κατά βάση έξω από τους μηχανισμούς του κράτους, τους οποίους επιχειρούν να αλώσουν εκ των υστέρων. Εκεί λοιπόν έχει βάση, πράγματι, η θέση περί υπαγωγής των καθ'έκαστα θεσμικών λύσεων σε μια σχέση γενικού-μερικού, υπό την έννοια μιας απλής θεσμικής εξειδίκευσης της εν γένει άμυνας του εθνικού κράτους στο εσωτερικό μέτωπο.

β. Η χώρα μας, ωστόσο, και ορισμένες άλλες με ισχυρή παράδοση πελατειακών δικτύων ή ισχυρών προνεωτερικών κοινωνικών

συσσωματώσεων (όπως πχ η Ιταλία, η Ιαπωνία κ.α.³), παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα, που προϋποθέτει και συνεπάγεται την αναγκαιότητα συγκεκριμένων και σαφώς διατυπωμένων θεσμικών απαντήσεων, έστω και αν αυτές ορισμένες φορές φαίνεται να απαντούν στα αυτονόητα. Και τούτο διότι τα περισσότερα από τα ιδιωτικά κέντρα οικονομικής και επικοινωνιακής ισχύος αναπτύχθηκαν εξ αρχής υπό την σκέπη, με την ενθάρρυνση και πάντως υπό την προστασία του κράτους.

Δεν πρόκειται δηλαδή για μορφώματα της ιδιωτικής κοινωνίας που διαπλέκονται εκ των υστέρων με το κράτος αλλά, στην μεγάλη τους πλειονότητα, για γεννήματα του ίδιου του κράτους, τα οποία αναπτύσσονται γαντζωμένα παρασιτικά στους οικονομικούς μηχανισμούς του και απομυζώντας ένα μεγάλο μέρος από την ικμάδα της παραγωγικής βάσης της ελληνικής κοινωνίας. Σιγά-σιγά βέβαια γιγαντώνονται και από ένα σημείο και μετά αυτονομούνται από τους πολιτικούς πάτρωνές τους, φιλοδοξώντας να ανακαθορίσουν τους όρους του παιχνιδιού (δηλ. να αναδιατάξουν τους παγιωμένους πολιτικούς συσχετισμούς κυριαρχίας) υπέρ τους. Στην προοπτική αυτήν βεβαίως αναζητούν και νέες συμμαχίες, τόσο στο εσωτερικό, με τις λιγότερο κρατικοδίαιτες επιχειρήσεις, όσο και στο εξωτερικό, με τους πολυεθνικούς κολοσσούς, προκειμένου να διασφαλίσουν ισχυρούς εταίρους για τον έλεγχο νευραλγικών τομέων της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας.

Η αυτονόμηση πάντως από τους πολιτικούς πάτρωνες δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και ρήξη μαζί τους, διότι πάντοτε υπάρχουν αμοιβαία επωφελή σημεία επαφής. Ακόμη όμως και στην ακραία αυτή

³ Βλ. ενδεικτικά Kawata Junichi, 2006, *Comparing political corruption and clientelism*, Ashgate, Burlington, Roniger Luis, Güneş-Ayata Ayşe (Eds.), 1994, *Democracy, clientelism, and civil society*, Lynne - Rienner Publishers, Inc., USA

περίπτωση, η ρήξη αφορά αποκλειστικά και μόνον τους πολιτικούς διαχειριστές των πελατειακών δικτύων και δεν μεταφράζεται σε διάρρηξη των δεσμών τους με τους πραγματικούς εξουσιαστικούς μηχανισμούς του κράτους. Αυτοί παραμένουν πάντοτε πολλαπλά διακλαδισμένοι με τα ιδιωτικά κέντρα, τα οποία –διαθέτοντας πλέον τα μέσα που τους παρέχει η οικονομική ισχύς– τους αντιμετωπίζουν σαν οιονεί πολιτικές προεκτάσεις τους, ταγμένες για την προαγωγή των συμφερόντων τους (ακόμη κι όταν αυτά κινούνται στα όρια της νομιμότητας ή και εκτός αυτής).

Το επόμενο βήμα φυσικά, είναι να εντοπίσουν ποιες περιοχές της δραστηριότητας του κράτους παρουσιάζουν οικονομικό ενδιαφέρον, με όρους αγοράς, και να φροντίσουν, μέσω ιδίων ή φίλιων προπαγανδιστικών μηχανισμών, να τις υπονομεύσουν πολιτικά και ιδεολογικά ως αντιπαραγωγικές κλπ, ώστε να τις αποσπάσουν από την φυσική τους κοίτη, το κράτος. Να τις ενσωματώσουν, δηλαδή, πλήρως – άλλοτε απευθείας, μέσω ιδιωτικοποιήσεων και άλλοτε έμμεσα, μέσω αδιαφανών και συγκαλυμμένων υποκαταστάτων τους– στον ιστό οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας που εξυφαίνουν ερήμην και εις βάρος των χρηστών αυτών των υπηρεσιών, δηλ. των πολιτών. Πρόκειται για το φαινόμενο που έχει αποδοθεί εύστοχα με τον όρο "αποικιοποίηση" του δημοσίου από τα ιδιωτικά συμφέροντα και στο οποίο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η πλήρης ρευστότητα και ασάφεια που παρατηρείται σήμερα στην χώρα μας ανάμεσα στην δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα και η συνακόλουθη έλλειψη των συγκεκριμένων προϋποθέσεων που θα καθιστούν απτή και διακριτή την σφαίρα του δημόσιου συμφέροντος και της δημόσιας ηθικής.

2. Η κρίση ως ευκαιρία για μια ριζική μεταρρύθμιση του ελληνικού κράτους

Εν όψει των ανωτέρω, είναι φανερό ότι η βαθύτατη κοινωνικοοικονομική κρίση που διέρχεται η χώρα μας αποτελεί την μεγάλη ευκαιρία για μια ριζική αντιμετώπιση των χρόνιων προβλημάτων και των πολλαπλών στρεβλώσεων και αγκυλώσεων του ελληνικού κράτους. Ωστόσο, η σχετική συζήτηση επιβάλλει ιδιαίτερη προσοχή αλλά και αυξημένη υπευθυνότητα. Είναι αναμφίβολο ότι η μεταρρύθμιση του κράτους ήταν και παραμένει, παρά τα σημαντικά βήματα που έγιναν στο παρελθόν, και ιδίως το τελευταίο διάστημα, η υπ' αριθμόν ένα πρόκληση για το πολιτικό μέλλον και την προοπτική της χώρας μας στον ραγδαία μεταβαλλόμενο σημερινό κόσμο.

Τί είναι όμως αυτή η μεταρρύθμιση και ποιος είναι ο στόχος της; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει μια θεμελιακή προσέγγιση για το ίδιο το κράτος. Δεν μπορούμε να μιλάμε γενικά για μεταρρύθμιση αν δεν ξέρουμε τι θέλουμε να αλλάξουμε και για ποιον θα το αλλάξουμε. Το κράτος δεν είναι ούτε ουδέτερος ούτε άχρωμος μηχανισμός, που μπορεί να αλλάξει με ασκήσεις επί χάρτου. Είναι η πολιτική αποτύπωση συγκεκριμένων κοινωνικών συσχετισμών, όπως αυτοί διαμορφώνονται σε ένα βάθος χρόνου, προσδίδοντάς του συγκεκριμένη θεσμική παράδοση και συγκεκριμένη ιστορικότητα. Όποιος αγνοεί αυτά τα δεδομένα καταλήγει αναπόφευκτα σε απλουστευτικές και ανιστόρητες προσεγγίσεις, διότι αδυνατεί να κατανοήσει όχι μόνον την ισχύουσα –εν πολλοίς πελατειακή– υπερδιόγκωση του ελληνικού κράτους αλλά και τις άλλες παγιωμένες στρεβλώσεις και παθογένειές του, που συνδέονται με τις ιστορικές του καταβολές αλλά και με την παραδοσιακή ατροφία τόσο της αγοράς όσο

–και ιδίως– της κοινωνίας των πολιτών, στην χώρα μας. Παράλληλα όμως αδυνατεί να κατανοήσει και τον συγκριτικά αυξημένο ρόλο του ελληνικού κράτους, που αποτέλεσε ιστορικά όχι μόνον τον ενοποιητικό αλλά και το πλέον προωθητικό, από την σκοπιά της ανάπτυξης, μοχλό του κοινωνικού μας σχηματισμού .

Με βάση αυτά τα δεδομένα, ο προβληματισμός για την μεταρρύθμιση δεν πρέπει να περιορίζεται απλώς σε ένα σύγχρονο και αποτελεσματικό κράτος, διότι ακόμη και ένα τέτοιο κράτος μπορεί κάλλιστα να λειτουργεί σε βάρος των συμφερόντων των ευρέων λαϊκών στρωμάτων που εκπροσωπεί. Απαιτείται, παράλληλα, ένα κράτος με πλατιά δημοκρατική νομιμοποίηση –ώστε να υπηρετεί πράγματι το δημόσιο συμφέρον– αλλά και, με στοχεύσεις που θα προάγουν ισόρροπα την προσωπική ελευθερία και την κοινωνική συνοχή.

Αυτό σημαίνει, προεχόντως, ότι πρέπει να απορριφθεί η άκριτη και παθητική προσαρμογή στα σημερινά διεθνή και ευρωπαϊκά δεδομένα, που προβάλλεται από πολλούς σαν πανάκεια. Το ελληνικό κράτος, όπως άλλωστε και κάθε εθνικό κράτος, χρειάζεται μια συνολική αναδιάταξη του θεσμικού οπλοστασίου του, ώστε να είναι σε θέση να διηθήσει με προσοχή, κριτικά και δημιουργικά, αυτά τα δεδομένα, γνωρίζοντας τι πρέπει να κρατήσει και τι να αφήσει, με κριτήριο πάντοτε τις αρχές και τις αξίες της πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας.

Με βάση λοιπόν τον ανωτέρω προβληματισμό, μπορούμε πλέον να διατυπώσουμε κάποιες ειδικότερες προτάσεις, που αφορούν πρώτον την εθνική (κρατική) κυριαρχία, με κριτήριο την αντιμετώπιση της προϊούσας υπονόμευσής της (Α) δεύτερον το πολιτικό σύστημα, με

κριτήριο τον εκδημοκρατισμό και την ενίσχυση της πολιτικής νομιμοποίησης του κράτους (Β) και τρίτον το διοικητικό σύστημα, με κριτήριο τον ριζικό εξορθολογισμό της λειτουργίας του και την βελτίωση της αποτελεσματικότητάς του (Γ).

A. Η αντιμετώπιση των υπονομεύσεων της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας

Για την αντιμετώπιση της πολλαπλής υπονόμευσής του, είτε από τις διεθνείς ιδιωτικές εξουσίες είτε από τα εγχώρια «διαπλεκόμενα» συμφέροντα, το ελληνικό κράτος οφείλει, πρώτα και πάνω απ'όλα, να επαναφέρει στο προσκήνιο την "αυτονομία της πολιτικής". Αυτό σημαίνει, πολύ απλά, ότι το ελληνικό κράτος, παρά την εξαιρετικά δυσμενή διεθνή συγκυρία και τα ασφυκτικά όρια που τίθενται εν όψει της οικονομικής μας κατάρρευσης, δεν πρέπει να υποχωρήσει άτακτα, υπό την πίεση των διεθνών αγορών και των ιδιωτικών εξουσιών που διερμηνεύουν τις «θελήσεις» τους, διότι έτσι προδίδει παράλληλα την θεσμική του παράδοση –που δεν είναι αμελητέα– αλλά και την ιστορική προοπτική του. Οφείλει, αντίθετα, να αναδιατάξει τις δυνάμεις του, συντεταγμένα και αξιοπρεπώς, αναγνωρίζοντας βεβαίως τις απαιτήσεις της πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας και τις ιδιαιτερότητες των νέων παγκόσμιων και εθνικών δεδομένων, και να φροντίσει να αναδιοργανωθεί πλήρως, ώστε να ενσωματώσει κριτικά και δημιουργικά στην δομή και την λειτουργία του τις προϊούσες αλλαγές. Μια τέτοια θεώρηση και στάση συνεπάγεται ιδίως τα ακόλουθα:

α. Την παροχή ισχυρής δημοκρατικής νομιμοποίησης σε αποφάσεις που συνεπάγονται σοβαρούς περιορισμούς στην εθνική (κρατική) κυριαρχία, είτε από τη Βουλή, με πλειοψηφία των 3/5 του συνόλου των

βουλευτών κατά το άρθρο 28 παρ. 3 του Συντάγματος (που δυστυχώς αγνοήθηκε κατά την ψήφιση του μνημονίου), είτε με ενεργοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας μέσω ειδικών δημοψηφισμάτων. Στα δημοψηφίσματα αυτά επιβάλλεται ιδιαίτερη προσοχή, διότι η νομιμοποίηση στις ως άνω αποφάσεις, περιλαμβανομένων και όσων ανακύπτουν στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται, όπως έως σήμερα, σαν υπόθεση των «ειδημόνων» και των «τεχνικών της εξουσίας» αλλά ως γνήσια έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας. Πολλώ δε μάλλον σήμερα, εν όψει των επώδυνων μέτρων που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, δεδομένου ότι αναδεικνύονται νέες πτυχές των σχέσεών μας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι οποίες δεν νοείται να εξελίσσονται και να παράγουν τα –όποια και όποιας χρησιμότητας– αποτελέσματά τους ερήμην του ελληνικού λαού.

β. Την ρητή αναοριοθέτηση, με βάση τα σημερινά δεδομένα, αλλά και ενίσχυση της θεσμικής προστασίας (αντί της εγκατάλειψης...) των ζωτικών για την υπόσταση του εθνικού κράτους –σε τελευταία δε ανάλυση και της Δημοκρατίας– δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, που συγκροτούν τον "σκληρό πυρήνα του κράτους", ώστε να αναδειχθεί συμβολικά και ουσιαστικά η ιδιαίτερη σημασία και αξία τους, που βάλλεται πανταχόθεν επιτηδείως και πολυτρόπως...

γ. Την αποτροπή, κατ'επέκταση, της πλήρους εμπορευματοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών και ιδίως της εκχώρησης νευραλγικών τομέων της υγείας, της πρόνοιας, της παιδείας, του πολιτισμού και του αθλητισμού σε ισχυρά –και συνήθως κρατικοδίαιτα κατά τα ανωτέρω– ιδιωτικά κέντρα οικονομικής ισχύος, που φιλοδοξούν να υποκαταστήσουν, με το

αζημίωτο, αρμοδιότητες που θα έπρεπε να ανήκουν αποκλειστικά, ή έστω κατά βάση, στο κράτος.

δ. Την πλήρη οργανωτική αναδιάρθρωση του κράτους, κατά τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται πλήρως τόσο στον ρόλο του ευέλικτου και αποτελεσματικού «κράτους στρατηγείου» όσο και στην παροχή των υπηρεσιών με τις οποίες είναι επιφορτισμένο. Αυτό σημαίνει καταμερισμό έργου, μεταξύ επιτελικού σχεδιασμού και εκτέλεσης, αποκέντρωση του δεύτερου, αναβάθμιση προσωπικού και λειτουργιών με ευρηματικό τρόπο και αντιγραφειοκρατικές τομές που θα προκαλέσουν στους πολίτες την αίσθηση ότι κάτι επιτέλους κινείται.

Υπό αυτό το πρίσμα, αλλά με ειδικότερες στοχεύσεις στην σχετική θεσμική πολιτική, πρέπει να αντιμετωπισθεί και το πρόβλημα της «διαπλοκής», η οποία παρουσιάζει, κατά τα προεκτεθέντα, μεγαλύτερη ένταση και πολλές ιδιαιτερότητες στη χώρα μας. Το κρίσιμο εν προκειμένω είναι να υπάρχει πολιτική βούληση πραγματικής αντιμετώπισης και όχι απλής διαχείρισής του εν λόγω προβλήματος, η οποία πρέπει να ξεκινάει, όπως αναφέραμε αναλυτικά προηγουμένως, από μια βασική παραδοχή: ότι τα ελληνικά "διαπλεκόμενα συμφέροντα" δεν είναι κατά βάση εξωγενή ως προς το κράτος ιδιωτικά συμφέροντα –που θέλουν απλώς να το αλώσουν– αλλά γνήσια αποκυήματά του, που κινούνται με άνεση στην γκρίζα περιοχή τόσο μεταξύ κράτους και ιδιωτικής κοινωνίας, μετέχοντας και στα δύο, όσο και μεταξύ παρανομίας και νομιμότητας. Με άλλα λόγια, αντιμετώπος μιας τέτοιας πολιτικής είναι συγκροτημένα και ισχυρά κέντρα οικονομικής ισχύος, τα οποία είναι ιδιωτικά μεν ως προς την διαχείριση και την κάρπωση των οικονομικών αγαθών και υπηρεσιών που

διαχειρίζονται, κρατικογενή όμως και κρατικοδίαιτα μέχρι μυελού οστέων ως προς την ιδιοσυστασία και την πηγή της ισχύος τους.

Το βασικό λοιπόν ζητούμενο μιας θαρραλέας μεταρρύθμισης στην περίπτωση μας δεν είναι απλώς η διάρρηξη συνήθων και γνωστών από άλλες χώρες δεσμών διαπλοκής του κράτους με –ενδογενή ή εξωγενή ή μικτά– ιδιωτικά συμφέροντα. Είναι η λήψη επί μέρους πρόσφορων μέτρων για την γενναία και ριζική αποκοπή του ομφαλίου λώρου που συνδέει το ελληνικό κράτος με το ιδιόμορφο και παρασιτικό οικονομικό παρακράτος των ιδιοκτητών ΜΜΕ, των χρηματιστών, των εργολάβων και των προμηθευτών...

Προς την κατεύθυνση αυτήν οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές αποτελούν, αναμφισβήτητα, την πρώτη γραμμή άμυνας του εθνικού κράτους. Ωστόσο δεν είναι και πανάκεια για την ίαση κάθε παθογένειάς του ούτε είναι δυνατόν να αντικαταστήσουν εκ βάθρων όλους τους διοικητικούς μηχανισμούς του εθνικού κράτους, το οποίο οφείλει να απαντήσει αποφασιστικά στις προαναλυθείσες προκλήσεις της εποχής μας, επαναπροσδιορίζοντας αποφασιστικά τον ρόλο και τις λειτουργίες του. Πράγματι, ούτε η συνταγματοποίηση του ΑΣΕΠ, του ΕΣΡ και του Συνηγόρου του Πολίτη ούτε η καθιέρωση νέων διοικητικών αρχών είναι από μόνες τους αρκετές να προφυλάξουν το εθνικό κράτος από την επέλαση των πελατειακών και των "διαπλεκόμενων" ιδιωτικών συμφερόντων, δεδομένου ότι οι δυνατότητες των τελευταίων υπερακοντίζουν συχνά τις όποιες αποσπασματικές άμυνες και αντιστάσεις. Έτσι, όλες οι προαναφερθείσες λύσεις θα αποδειχθούν εμβλαωματικές και απρόσφορες αν δεν συνοδευθούν, σε τελευταία ανάλυση, από μια θεαματική αντεπίθεση του κράτους στον τομέα της

επανάκτησης της χαμένης αξιοπιστίας του ως προς την διαχείριση των πολιτικών και οικονομικών υποθέσεων.

Με άλλα λόγια, προτού αντιμετωπίσει το κράτος παλαιούς και νέους κινδύνους πρέπει πρώτα και πάνω απ'όλα να πείσει για την ειλικρίνεια και συνέπεια των πράξεων και επιλογών του, ανακαθορίζοντας με περίσκεψη αλλά και θάρρος τον ρόλο του και τις προτεραιότητές του, με βάση την νέα πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα, και χαράσσοντας αποφασιστικά την νέα διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον –αναγκαίο– ρεαλισμό και τον –αποφευκτέο– ενδοτισμό απέναντι στις σειρήνες της αυτοπεριθωριοποίησής του.

B. Η αποκατάσταση της αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος

Τα όσα προηγήθηκαν στοιχειοθετούν κατά την άποψή μας μια προχωρημένη γραμμή πολιτική άμυνας του ελληνικού εθνικού κράτους απέναντι στην εξωτερική και εσωτερική υπονόμευση και αμφισβήτησή του. Ωστόσο η άμυνα αυτή θα παραμείνει ελλιπής και επισφαλής αν δεν συνδυαστεί με μια νέα συνολική θεσμική αρχιτεκτονική, που θα συνοδεύεται από την εκ βάθρων αναδιάρθρωση των νομιμοποιητικών θεμελίων του. Μια τέτοια αρχιτεκτονική συνεπάγεται, ιδίως, αφ'ενός μεν την αποφασιστική διεύρυνση και ενίσχυση της δημοκρατικής βάσης του κράτους, μέσω της θαρραλέας μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος, αφ'ετέρου δε την ριζική επαναδιατύπωση της ελευθερίας, κατά τρόπον ώστε να ενοποιεί και να δίνει ουσιαστικό περιεχόμενο στα πολιτικά, κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα, συγκροτώντας μέσω της κοινωνικής συνοχής και των ατομικών

αντιστάσεων μια δεύτερη γραμμή άμυνας απέναντι στα διεθνή και εγχώρια "διαπλεκόμενα συμφέροντα".

Πρωταρχικό μέλημα της μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος, με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, είναι η αντιμετώπιση της κρίσης της πολιτικής, που εκδηλώνεται αφενός μεν ως κρίση της αντιπροσωπευσης και ειδικότερα του κοινοβουλευτισμού αφ'ετέρου δε ως κρίση της πολιτικοποίησης και της συμμετοχής στα κοινά. Προς την κατεύθυνση αυτήν πρέπει να αξιοποιηθεί, ουσιαστικά και συμβολικά, ένα ευρύ φάσμα μεταρρυθμίσεων, που εκτίθενται εδώ σε γενικές γραμμές – δεδομένου ότι ακολουθεί αναλυτική σχετική εισήγηση του Θανάση Ξηρού– αφορούν δε, ειδικότερα, *πρώτον* την αποκατάσταση της «τιμής» και της αξιοπιστίας του πολιτικού κόσμου, *δεύτερον* την αναζωογόνηση της δημοκρατικής αρχής και του αντιπροσωπευτικού συστήματος και *τρίτον* την περαιτέρω ενίσχυση των κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων.

α. Ως προς το πρώτο σκέλος των μεταρρυθμίσεων η μεγαλύτερη σύγκλιση αναμφισβήτητα παρατηρείται στην κατάργηση των συνταγματικών προνομίων των βουλευτών και των υπουργών ως προς την ποινική τους αντιμετώπιση, η οποία, πλέον, έχει καταντήσει να είναι περισσότερο πολιτική αντιμετώπιση, τόσο στα θέματα της ασυλίας των βουλευτών όσο και στα θέματα της ποινικής δίωξης των υπουργών. Οι όποιες αλλαγές, βέβαια, πρέπει να γίνουν με αυτοσυγκράτηση, διότι η δικομανία και η ροπή προς την υπερβολή μπορεί να οδηγήσουν στο αντίθετο αποτέλεσμα. Χρειάζεται, ως ασφαλιστική δικλείδα, ένας μηχανισμός διήθησης, συγκροτούμενος κατά την άποψή μου αποκλειστικά από δικαστές.

Πανθομολογούμενη είναι πλέον η ανάγκη και για την αλλαγή του τρόπου ανάδειξης της ηγεσίας της δικαιοσύνης, με προτιμότερη μάλλον την άποψη η όλη διαδικασία να αντιστοιχηθεί κατά κάποιο τρόπο προς την επιλογή της ηγεσίας των ανεξάρτητων αρχών αλλά και με ασφαλιστική δικλείδα, αν παρατηρηθεί δυστοκία ή κωλυσιεργία, την ανάθεση της εν λόγω αρμοδιότητας, μετά την παρέλευση συγκεκριμένης προθεσμίας, στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Αλλαγές επιβάλλονται και ως προς την λειτουργία των εξεταστικών επιτροπών, στις οποίες θα ήταν μάλλον χρήσιμο να συμμετέχουν και ορισμένες ανεξάρτητες προσωπικότητες εκτός Βουλής, ώστε να περιορισθούν τα περιθώρια μικροκομματικών επιλογών.

Τέλος συζητήσιμη πρέπει να θεωρηθεί και η άποψη για ασυμβίβαστο βουλευτικής και υπουργικής ιδιότητας ή, έστω, η προτιμότερη κατά την άποψή μας, εν όψει της συγκεκριμένης παράδοσης του ελληνικού κοινοβουλευτικού συστήματος, καθιέρωση ενός ειδικού περιορισμού (πχ ενός ποσοστού 5%), ως προς τα μέλη της Βουλής που θα μπορούν να συμμετέχουν στην εκτελεστική εξουσία (όπως ισχύει στην Αγγλία).

β. Το δεύτερο –και σημαντικότερο ίσως– σκέλος των επιβαλλόμενων μεταρρυθμίσεων είναι κατά τα ανωτέρω αυτό που αφορά την ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας και των συμμετοχικών μας θεσμών, ως αντιβάρων στην σοβούσα κρίση αντιπροσώπευσης του πολιτικού μας συστήματος.

Σημαντικότερο μέτρο θα ήταν, υπό αυτό το πρίσμα, ο εμπλουτισμός του αντιπροσωπευτικού συστήματος, με την λελογισμένη υιοθέτηση μορφών άμεσης δημοκρατίας, τόσο ως προς την λήψη των αποφάσεων (δημοψήφισμα με πρωτοβουλία όλων των παραγόντων του

πολιτεύματος –Βουλή, Κυβέρνηση, Πρόεδρος– με προέχοντα όμως, πλέον, τον ρόλο της λαϊκής πρωτοβουλίας) όσο και ως προς την άσκηση του νομοθετικού έργου (νομοθετική πρωτοβουλία από τον λαό, με συγκέντρωση αριθμού υπογραφών, αλλά και από άλλους φορείς με ισχυρή δημοκρατική νομιμοποίηση, όπως πχ από τους κεντρικούς φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης).

Στην κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού του πολιτικού μας συστήματος – έμμεσα δε και της αποκατάστασης της τιμής του πολιτικού κόσμου– καθοριστικό ρόλο θα μπορούσε να διαδραματίσει και η αλλαγή του τρόπου χρηματοδότησης των κομμάτων, η οποία έχει ήδη δρομολογηθεί, με βάση την ευρύτατη σύγκλιση που παρατηρείται στον δημόσιο διάλογο ως προς την διασφάλιση όρων διαφάνειας και ουσιαστικού ελέγχου. Ωστόσο η αλλαγή αυτή, για να είναι περισσότερο αποτελεσματική, πρέπει να συνδυασθεί με μια άλλη ακόμη πιο απαραίτητη αλλαγή: την ριζική τροποποίηση του εκλογικού συστήματος, με άξονες *πρώτον* τον δικαιότερο δυνατό συνδυασμό μεταξύ της αντιστοίχισης ψήφων και εδρών και της κυβερνητικής σταθερότητας και *δεύτερον* την εξουδετέρωση της επιρροής του πολιτικού χρήματος και των ΜΜΕ στην ανάδειξη των αντιπροσώπων του λαού. Ιδιαίτερη δε έμφαση, ως προς το δεύτερο κριτήριο, πρέπει να δοθεί στην απαλλαγή από την καταδυνάστευση του σταυρού προτίμησης, ο οποίος οδηγεί, παρά τις όποιες τιμητικές εξαιρέσεις, στην άκρατη βουλευτοκρατία, στην έξαρση του πελατειασμού, στον εκμαυλισμό συνειδήσεων και στην καταθλιπτική επιρροή των –γενικών και τοπικών– διαπλεκόμενων συμφερόντων.

γ. Ως προς το τρίτο σκέλος των επιβαλλόμενων μεταρρυθμίσεων, το βάρος πρέπει να δοθεί σε μια νέα θεώρηση των θεμελιωδών

δικαιωμάτων, κατ'επέκταση δε και των μηχανισμών προστασίας τους, με επίκεντρο την αντιμετώπιση, με νέους όρους, των καινοφανών κινδύνων που εγκυμονούν οι αναδυθείσες στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης ιδιωτικές εξουσίες.

Καθοριστικής σημασίας είναι πλέον και η ουσιαστική θωράκιση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, που υφίστανται μια ολοένα εντεινόμενη υπονόμηση από τις δυνάμεις της αγοράς (με αποκορύφωμα βέβαια τα μέτρα που λήφθηκαν βάσει του «μνημονίου»). Η ρητή –και ορθή– αναγνώριση του κοινωνικού κράτους, στην τελευταία συνταγματική αναθεώρηση, δυστυχώς δεν αποδείχθηκε αρκετή. Πρέπει λοιπόν να συμπληρωθεί αφ'ενός μεν με την ενίσχυση της πολλαπλά βαλλόμενης συλλογικής αυτονομίας (προκειμένου να διασωθούν τουλάχιστον ορισμένες θεμελιώδεις κατακτήσεις του παγκόσμιου εργατικού κινήματος) αφ'ετέρου δε με την κατοχύρωση ενός «εγγυημένου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης». Ο όρος είναι κατά πολύ ευρύτερος του «ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος», που συζητείται κατά καιρούς, διότι μπορεί να συμπεριλαμβάνει κάθε είδους παροχές και μέτρα κοινωνικής προστασίας. Ως εκ τούτου μια τέτοια τροποποίηση μπορεί να αποτελέσει το υπόβαθρο όλων των επί μέρους κοινωνικών δικαιωμάτων, καθιερώνοντας ένα είδος σκληρού πυρήνα τους, ενισχύοντας δηλαδή τον δεσμευτικό χαρακτήρα τους και καθιστώντας περισσότερο απτή και διεκδικήσιμη –πολιτικά και δικαστικά– την κοινωνική δικαιοσύνη.

Στα ανωτέρω πρέπει οπωσδήποτε να προστεθεί και μια νέα συνταγματική διευθέτηση των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας, ώστε να ξεπερασθεί ο μόνος σοβαρός αντιδημοκρατικός και αντιδικαιοκρατικός αναχρονισμός που παρέμεινε στο Σύνταγμα του 1975. Με τα

προσχήματα και τις υπεκφυγές που κυριάρχησαν στην προηγούμενη αναθεώρηση δυστυχώς χάθηκε μια χρυσή ευκαιρία να λήξει αυτή η ιστορική εκκρεμότητα και να ξεπεραστούν αντιλήψεις που υπονομεύουν τον ρόλο και την αξιοπιστία του ελληνικού κράτους. Είναι λοιπόν ευκαιρία τώρα, που τα ζητήματα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη έξαρση, να αρχίσει ένας ευρύς και νηφάλιος διάλογος, προκειμένου να διατυπωθούν ολοκληρωμένες προτάσεις, που θα αποβλέπουν –με όρους τιμής και σεβασμού στην θρησκευτική μας παράδοση– τόσο στην αποεκκλησιαστικοποίηση του Κράτους όσο και στην αποκρατικοποίηση της Εκκλησίας.

Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική πτυχή του τρίτου σκέλους των επιβαλλόμενων μεταρρυθμίσεων είναι η τόνωση του πλουραλιστικού χαρακτήρα της σύγχρονης δημοκρατίας, τόσο γενικά, μέσω της πολλαπλής ενθάρρυνσης της αυτόνομης θεσμικής οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών –ως ισχυρής ενδιάμεσης βαθμίδας μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας των ιδιωτικών συμφερόντων και ως προνομιακού πεδίου των δικαιωμάτων, των κινημάτων και των κοινωνικών αντιστάσεων– όσο και, ειδικότερα, μέσω της νέας ρύθμισης του ραδιοτηλεοπτικού τοπίου, με κριτήριο την διαφάνεια του καθεστώτος των αδειοδοτήσεων και την αποτροπή ολιγοπωλιακού ελέγχου της πληροφόρησης. Η μετάβαση στην ψηφιακή εποχή, όσον αφορά τις συχνότητες, παρέχει μια μοναδική ευκαιρία για να δοθούν οριστικές λύσεις προς αυτήν την κατεύθυνση, που πρέπει να αξιοποιηθούν στο έπακρο, προκειμένου να αλλάξει επιτέλους ριζικά το σημερινό καθεστώς, που αποτελεί τον ορισμό της διαπλοκής, της ιδεολογικοπολιτικής χειραγώγησης και της πολιτιστικής υποβάθμισης...

B. Η επαναθεμελίωση του διοικητικού συστήματος

Είναι πανθομολογούμενο ότι οι παθογένειες του ελληνικού διοικητικού συστήματος –και ιδίως τα εκτεταμένα κρούσματα διαπλοκής, διαφθοράς, ευνοιοκρατίας και συναλλαγής που προαναφέραμε– αποτελούν τις σημαντικότερες γενεσιουργές αιτίες της σημερινής οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Ως εκ τούτου, η ριζική αναβάθμιση της σημερινής δομής και λειτουργίας του δεν αποτελεί «πολυτέλεια», όπως ακούγεται από ορισμένες πλευρές, αλλά πρωταρχική προτεραιότητα. Η όποια δε κριτική δεν πρέπει να αφορά τις πρόσφατες σχετικές πρωτοβουλίες, που εν πολλοίς κινούνται σε σωστή κατεύθυνση, αλλά τον περιορισμένο και αποσπασματικό χαρακτήρα τους, καθώς και το έλλειμμα πολιτικής που χαρακτηρίζει πολλές πλευρές της κυβερνητικής δράσης.

Είναι γεγονός ότι ήδη έχουν καταγραφεί, σε ορισμένους τομείς, απτά δείγματα γραφής, τα οποία αλλάζουν το τοπίο, τόσο ως προς την κατοχύρωση της αποτελεσματικότητας και της διαφάνειας της κρατικής δράσης (ηλεκτρονική διακυβέρνηση, πρόγραμμα «διαύγεια», ανεξάρτητη αρχή για τις προμήθειες, νέα οργάνωση του πειθαρχικού ελέγχου) όσο και ως προς την πλήρη διασφάλιση της αξιοκρατίας στις προσλήψεις των υπαλλήλων και τις επιλογές των προϊσταμένων, οι οποίες τα τελευταία χρόνια είχαν υποταγεί πλήρως στις κραυγαλέα μικροκομματικές και πελατειακές πρακτικές.

Σημαντική, αναμφίβολα, υπήρξε και η αποφασιστική επιλογή για την αναδιάταξη της αποκεντρωμένης διοίκησης και της αυτοδιοίκησης, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι μεγάλες αλλαγές που δρομολογήθηκαν

(στην αρχική εκπόνηση των οποίων είχε και προσωπικά την τιμή να συμβάλει ο γράφων ως μέλος της σχετικής επιτροπής), θα στηριχθούν επαρκώς από τον προβλεπόμενο μηχανισμό παρακολούθησης, ώστε να ξεπεραστούν ως τάχιστα οι ποικίλες και σοβαρές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι νέοι αυτοδιοικητικοί και διοικητικοί φορείς στα πρώτα βήματα του μακρού, όπως φαίνεται, μεταβατικού σταδίου. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι πολύ σημαντικό να μην επικρατήσουν ορισμένες απλοϊκές και στενόμυαλες απόψεις ότι με το «Πρόγραμμα Καλλικράτης» ολοκληρώνεται η διοικητική μεταρρύθμιση. Οι πραγματοποιηθείσες αλλαγές είναι όντως κρίσιμες και χρήσιμες αλλά πρέπει να αντιμετωπισθούν απλώς σαν πρώτο βήμα, καθώς μια ολοκληρωμένη αναδιάρθρωση του διοικητικού μας συστήματος προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται μείζονες αλλαγές και πολλαπλές παρακαμπτήριες οδούς (“by pass”), προκειμένου να υποκατασταθεί σταδιακά, με παράπλευρες υγιείς διοικητικές λειτουργίες, η υφιστάμενη προβληματική και αρτηριοσκληρωτική δομή. Προς την κατεύθυνση αυτήν, ειδικότερα, απαιτείται:

α. Ο προσεκτικός διαχωρισμός, σε κάθε υπουργείο, των επιτελικών από τις εκτελεστικές αρμοδιότητες (μετά από προσεκτική χαρτογράφηση τους) και η διατήρηση στα υπουργεία μόνο των πρώτων, προκειμένου να επιτευχθεί πράγματι ο διακηρυγμένος –και απαραίτητος κατά τα ανωτέρω– στόχος για επιτελική κεντρική διοίκηση και, κατ’επέκταση, για «κράτος στρατηγείο».

β. Η ανάθεση αυτών των επιτελικών αρμοδιοτήτων σε ευάριθμες διευθύνσεις, οι οποίες και θα αποτελούν στο εξής, μόνες αυτές, τον διοικητικό μηχανισμό του κάθε υπουργείου. Οι εν λόγω διευθύνσεις θα στελεχώνονται με προσωπικό υψηλών προσόντων –και αντίστοιχων

αμοιβών– που θα προσληφθεί με ανοιχτό διαγωνισμό, συνυπολογιζομένης πάντως της διοικητικής πείρας των ήδη υπηρετούντων, στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, στελεχών.

γ. Η μεταφορά όλων των άλλων (εκτελεστικών) αρμοδιοτήτων, σε φορείς είτε της καθ' ύλην αποκέντρωσης (δημόσιες υπηρεσίες και νομικά πρόσωπα) είτε της κατά τόπον αποκέντρωσης (δηλαδή στις νέες διοικητικές δομές που έχουν ήδη διαμορφωθεί, με την αναδιάταξη των κρατικών περιφερειακών οργάνων) είτε της τοπικής αυτοδιοίκησης (δηλαδή στους νέους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης που έχουν δημιουργηθεί με την αναβάθμιση των δήμων και την καθιέρωση της περιφερειακής –και της μητροπολιτικής – αυτοδιοίκησης).

δ. Η ριζική αναβάθμιση των ΚΕΠ, τόσο ως προς την στελέχωση (επίσης με ανοιχτό διαγωνισμό και με ιδιαίτερη έμφαση στην πρόσληψη ταλαντούχων νέων ανθρώπων με ιδιαίτερες γνώσεις στον χειρισμό ηλεκτρονικών μέσων) όσο και ως προς την λειτουργία, με την βαθμιαία μετατροπή τους σε ολοκληρωμένα τοπικά διοικητικά κέντρα, που θα διεκπεραιώνουν οιονεί εργολαβικά τις υποθέσεις των πολιτών.

ε. Η αναζήτηση και άλλων ευρηματικών «παρακαμπτήριων δρόμων», όπως για παράδειγμα οι «ομάδες διοίκησης έργου», οι οποίες έχουν ήδη λειτουργήσει σε κάποιον βαθμό ικανοποιητικά, σε ορισμένους τομείς άσκησης διοικητικών αρμοδιοτήτων.

στ. Η κατάργηση του προληπτικού συστήματος ελέγχων ως προς την παροχή διοικητικών αδειών και η αντικατάστασή του με αυστηρούς κατασταλτικούς ελέγχους –και με δρακόντειες ποινές ως προς τους συνυπογράφοντες τις σχετικές αιτήσεις (μέλη δικηγορικών συλλόγων, μέλη οικονομικού ή τεχνικού επιμελητηρίου κοκ)– προκειμένου να

απεμπλακεί το διοικητικό μας σύστημα από γραφειοκρατικές καθυστερήσεις αλλά και από σημαντικές εστίες συναλλαγής και διαφθοράς⁴.

Εν όψει των ανωτέρω απαιτούμενων αλλαγών, αλλά και άλλων ειδικότερων που δεν είναι του παρόντος⁵, είναι φανερό ότι τόσο τα ήδη ληφθέντα θαρραλέα μέτρα κατά της αδιαφάνειας και του πελατειακού συστήματος όσο και το «Πρόγραμμα Καλλικράτης» είναι μεν εξαιρετικά σημαντικά και από μόνα τους αλλά δεν παύουν να είναι μόνον η αρχή. Αποτελούν στην πραγματικότητα το έναυσμα αλλά και την προϋπόθεση –δημιουργώντας πρόσφορο θεσμικό και οργανωτικό κέλυφος αλλά και κατάλληλες θέσεις υποδοχής– για μια ολοκληρωμένη και ριζική τομή στο διοικητικό μας σύστημα, που προβάλλει πλέον, επιτακτικότερα από ποτέ, ως το μεγάλο ζητούμενο...

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΑΣΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. Για την **προ του 2000 βιβλιογραφία** παραπέμπω στο έργο μου:

Σωτηρέλης Γ., Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000.

⁴ Μια τέτοια επιλογή θα προϋπέθετε, ειδικότερα, μια συστηματική καταγραφή των υφιστάμενων ελέγχων (κατ'αντικείμενο, αρμοδιότητα κλπ) και στη συνέχεια τον διαχωρισμό των ολίγων, που παραμένουν προληπτικοί είτε για λόγους δημόσιου συμφέροντος ή δημόσιας τάξης είτε λόγω ΕΕ, από τους πολλούς που θα υπαχθούν στην προτεινόμενη ρύθμιση. Οι τελευταίοι, ως δειγματοληπτικοί-κατασταλτικοί πλέον, πρέπει να αναμορφωθούν ριζικά (προστιθεμένων των κατά τα ανωτέρω υπολόγων) και να ομογενοποιηθούν - προτυποποιηθούν, διενεργούμενοι δικτυακά, υπό την εποπτεία ίσως του Γενικού Επιθεωρητή Δημόσιας Διοίκησης, ώστε να αποφεύγονται καταχρηστικές εφαρμογές ή συναλλαγές.

⁵ Όπως για παράδειγμα η αποφασιστική καταπολέμηση της πολυνομίας, η οποία, εκτός του ότι εκτρέφει την παρανομία και παραλύει την διοικητική δράση, έχει εξαιρετικά αρνητικές επιπτώσεις και στην ίδια την ποιότητα του νομοθετικού έργου, λόγω της αδυναμίας των βουλευτών, λόγω του όγκου των υφιστάμενων και των προτεινόμενων κανονιστικών ρυθμίσεων, να ανταποκριθούν έστω και στοιχειωδώς στα νομοθετικά καθήκοντά τους.

2. Για την **μετά το 2000 βιβλιογραφία** βλ. εν πρώτοις τα έργα του τιμωμένου με την παρούσα έκδοση:

Παπαδημητρίου Γ., Συνταγματικές Μελέτες, Τόμοι Ι και ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007.

Παπαδημητρίου Γ., Η δημοκρατία σε δοκιμασία, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008.

καθώς και τα αφιερώματα στη μνήμη του:

Ινστιτούτο Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών Ανδρέας Παπανδρέου (ΙΣΤΑΜΕ), Εκδήλωση μνήμης Γιώργου Παπαδημητρίου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2009,

Τμήμα ΠΕΔΔ ΕΚΠΑ - Τμήμα Νομικής ΑΠΘ, Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί, Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011.

Βλ. επίσης, ιδίως:

A. Ελληνική βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010), εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011,

Βενιζέλος Ευ., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008,

Βενιζέλος Ευ., Το αναθεωρητικό κεκτημένο, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002,

Βούλγαρης Γ., Η πρόκληση της ηγεμονίας, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003,

Βούλγαρης Γ., Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008,

Γιαταγάνας Ξ., Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή. Νομιμοποίηση κατά νομιμότητας, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2010,

Γιώτη-Παπαδάκη Ο., Ευρωπαϊκή Πολιτική Ολοκλήρωση και πολιτικές αλληλεγγύης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2010,

Δαγτόγλου Π., Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 2004,

Δελλής Γ., Κοινή ωφέλεια και αγορά, τ. Α' και Β', εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008,

Δρόσος Γ. Το «Μνημόνιο» ως σημείο στροφής του πολιτεύματος, σε: Constitutionalism.gr (Δικτυακός Τόπος του Ομίλου «Αριστόβουλος Μάνεσης»), Άρθρα 2010,

Ζαρίφης Π., Το κράτος και η «σύγκρουση των πολιτισμών», εκδ. Μαϊστρος, Αθήνα 2009,

Καϊδατζής Α., Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006,

Κόλλιας Χ. - Ναξάκης Χ. - Χλέτσος Μ., Μύθοι και πραγματικότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2003,

Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, τόμοι Ι και ΙΙ, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008,

Κοντιάδης Ξ., Ελλειμματική Δημοκρατία. Κράτος και κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009,

Κοντιάδης Ξ. - Ανθόπουλος Χ. (επιμ.), Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος; Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008,

Κοτζιάς Ν., Παγκοσμιοποίηση. Η ιστορική θέση, το μέλλον και η πολιτική σημασία, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003,

Κοτζιάς Ν., Το ενεργητικό εθνικό κράτος. Εθνικό κράτος και παγκοσμιοποίηση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004,

Λαπαβίτσας Κ. - Μπασκόζος Ι. (επιμ.), Η πολιτική οικονομία της παγκοσμιοποίησης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004,

Λιανός Α., Η γραφειοκρατία στον αστερισμό της ύστερης νεωτερικότητας – και η λανθάνουσα γοητεία του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007,

Λυμπερόπουλος Κ., Η αρπαγή της Ευρώπης, Η Ευρώπη στη σκιά της Πλανητικής Αυτοκρατορίας, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005,

Μαϊστρος Π., Τα τρία κύματα των μεταρρυθμίσεων της δημόσιας διοίκησης [1975-2015+], εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009,

Μάνεσης Αρ., Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007 (με πρόλογο Γ. Παπαδημητρίου - Γ. Σωτηρέλη),

Μανιτάκης Αντ., Η συνταγματική οργάνωση του κράτους, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2009,

Μπακατσιάνος Γ., Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ελλάδα στο νέο παγκόσμιο περιβάλλον, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007,

Ξηρός Θ., Ζητήματα Δικαίου των Πολιτικών Κομμάτων, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2010,

Παντελής Α., Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007,

Παπούλιας Δ., Χρυσάφι είναι το δημόσιο. Ρητορεία και πραγματικότητα των μεταρρυθμίσεων, εκδ. Εστία, Αθήνα 2007,

Πασσάς Α. - Τσέκος Θ. (επιμ.), Εθνική Διοίκηση και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009,

Πελαγίδης Θ. (επιμ.), Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005,

Σπηλιωτόπουλος Ε., Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου, τόμος 1, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010,

Σπυρόπουλος Φ., Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006,

Σωτηρέλης Γ., Το αβέβαιο συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συμβολή στον τόμο: «Σύνταγμα-Ελληνική Πολιτεία-Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Αφιέρωμα στον Δημήτρη Τσάτσο», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2004),

Σωτηρέλης Γ., Κωλύματα εκλογιμότητας και ασυμβίβαστα βουλευτών, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006,

Σωτηρέλης Γ., Η μεταρρύθμιση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, προκλήσεις και προοπτικές, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2006,

Σωτηρέλης Γ., Σύνταγμα και πολιτική υπό το φως των νέων δεδομένων: Τα διακυβεύματα, οι δυνατότητες, τα όρια, σε: Constitutionalism.gr (Δικτυακός Τόπος του Ομίλου «Αριστόβουλος Μάνεσης»), Μελέτες 2011,

Σωτηρέλης Γ. - Ξηρός Θ. (επιμ.), Από τη νομαρχιακή στην περιφερειακή αυτοδιοίκηση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010,

Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), Η άγνωστη κοινωνία πολιτών: κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2004,

Σωτηρόπουλος Δ., Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη νότια Ευρώπη, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2007,

Τασόπουλος Γ., Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2007,

Τσαϊτουρίδης Χρ., Δύναμη και Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2009,

Τσάτσος Δ., Η μεγάλη παρακμή, Συγκυριογραφία για θέματα αναξιοπιστίας της πολιτείας και της πολιτικής, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006,

Τσάτσος Δ., Η έννοια της δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή συμπολιτεία, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007,

Τσάτσος Δ., Πολιτεία, εκδ. Γαβριηλίδη, Αθήνα 2010

Τσουκαλάς Κ., Ανα-γνώσεις ενός κόσμου που θα μπορούσε να είναι άλλος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002,

Τσουκαλάς Κ., Πόλεμος και Ειρήνη. Μετά το «τέλος της ιστορίας», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006

Τσούκαλης Λ., Ποια Ευρώπη; Εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2004,

Χρυσόγονος Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003,

Χρυσόγονος Κ., Η ιδιωτική δημοκρατία. Από τις πολιτικές δυναστείες στην κλεπτοκρατία, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009,

Υπουργείο Εξωτερικών (συλλογικός τόμος), Όλοι μαζί από το 1957. Η ευρωπαϊκή Ένωση 50 χρόνια μετά τη συνθήκη της Ρώμης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007.

B. Ξένη Βιβλιογραφία (ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση)

Bache I. - George S., Politics in the European Union, Oxford University Press, Oxford 2006,

Bale T., Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης. Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2011,

Bartolini S., Restructuring Europe: Centre Formation, System Building, and Political Structuring between the Nation State and the European Union, Oxford University Press, Oxford 2007,

Cameron D. - Ranis G. - Zinn An. (Eds), Globalization and Self-Determination: Is the nation-state under siege?, Routledge, New York, 2006,

Castles M., The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities, Oxford University Press, Oxford 2004,

Felice W. F., The Global New Deal: Economic and Social Human Rights in World Politics, Rowman & Littlefield, Lanham, MD 2010,

Ferry J.-M., Το ζήτημα του Ευρωπαϊκού Κράτους, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2006,

Fukuyama F., State - Building: Governance and World Order in the 21st Century, Profile Books Ltd, London 2004,

Habermas J., Ο μεταεθνικός αστερισμός, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003,

Hemerijk A. - Knapen B. - Van Doorne E. (επιμ.), Μετά το σεισμό. Οικονομική κρίση και θεσμική επιλογή, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2010,

Hutton W., Them and Us: Politics, Greed and Inequality – Why we need a Fair Society, Little Brown, London 2010,

Krugman P., The Conscience of a Liberal, W.W. Norton, New York 2007,

Krugman P., The Return of Depression Economics and the crisis of 2008, W.W. Norton, New York 2008,

Lascoumes P. (Λασκούμ Π.), Διαφθορά, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003,

Lechner F. *Globalization: The making of world society*, Wiley - Blackwell, UK 2009,

Levy J. (επιμ.), The State after Statism: New State Activities in the Age of Liberalization, Harvard University Press, Cambridge 2006,

Ovortrup M., The politics of Participation, Manchester University Press, Manchester 2007,

Ramonet I., Το απόλυτο Κραχ. Η κρίση του αιώνα και η ανασυγκρότηση του μέλλοντος, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2009,

Ranis G. - Vreeland J.R. - Kosack S. (Eds), Globalization and the Nation State: The impact of the IMF and the World Bank, Routledge, New York, 2006,

Siedentop L., Δημοκρατία στην Ευρώπη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002,

Sidjanski D., Η αναζήτηση μιας πρωτότυπης ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002,

Schmidt H., Η αυτοδυναμία της Ευρώπης. Προοπτικές για τον 21ο αιώνα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003,

Schmidt V. A., Democracy in Europe: The EU and National Politics, Oxford University Press, Oxford 2004,

Starke P., Radical Welfare State Retrenchment, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2007,

Stiglitz J. E., Ο θρίαμβος της απληστίας, εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2011,

Tilly Ch., Democracy, Cambridge University Press, Cambridge 2007,

Zakaria F., The Post-American World, W.W. Norton, New York 2008,

Touscoz J., La Constitution de l'union Europeenne, Brylant, Bruxelles, 2002

Zurn M. - Joerges C., Law and Governance in Postnational Europe, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

